

„Vaev üürike, kuid rõõm on igavene!” Puhtu maastikest ja monumentidest

Ants Hein

Küllap ollakse Puhtust ikka üht-teist kuulnud. Kunagi omaette merelaiuke, viimased poolsada aastat aga juba Virtsu poolsaare osa, sest sealne rannik ker- kivat ligikaudu paarkümmend sentimeetrit sajandi kohta. Ajalooürikutesse on see laid – *Holm Puchten* – sattunud esimest korda juba 1478. aastal, olles siis Uexküllide aadlisoo käes, kes on olnud ka Virtsu mõisa ning läänilinnuse ra- jajad. Viimase varemed on veel nüüdki Virtsu poolsaare looderannikul näha – kui uskuda vanarahva jutte, olevat see linnus rajatud eeskätt selleks, et eksitada merel seilavaid aluseid.¹

Helwigid – mõisa väljaehitajad

Siinset teemat silmas pidades ei saa Puhtu lugu alustada küll varasemast ajast kui alles 18. sajandi lõpust. See oli 1770. aasta 5. veebruaril, kui Virtsu mõisa senine omanik Carl Gustav von Kruedener kirjutas alla mõisa müügi lepingu- le – selle järgi said kõigi ta Virtsus asuvate valduste, sealhulgas ka Puhtulaiu uuteks omanikeks Jacob Joseph von Tiesenhausen ja Carl Thure von Helwig. Esialgu soetasid nad selle kahe peale, kuid 1777. aasta alguses sai kogu see val- dus – siis küll juba Vana- ning Uue-Virtsuks jaotatuna – üksipäini Carl Thure von Helwigi omandiks.²

Teatavasti ei kuulu Helwigid siinse põlisaadli hulka, isegi Eestimaa aad- limatriklisse on nad kantud alles 1753. aastal.³ Kummatigi polnud Carl Thure

1 Hein, A. (2010). Virtsu ja Puhtu. Pilk minevikku. – *Puhtu ajalugu ja loodus*. Toimetanud T. Kukk. (Estonia maritima, 8.) Tartu: MTÜ Estonia Maritima, lk 5 jj.

2 Land Rolle... (1792) (2007). = Land Rolle des Herzogthums Ehistland welche aus Befehl des Ge- richtshofes der Civil Rechts Sachen vom 28 April 1792 von saemtlichen Kreis-Gerichten ist angefertigt worden. (Thesaurus Historiae, 1.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 208–210.

3 Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. 1929–1935. Teil Estland. Bd. 3. Görlitz: Starke, lk 336–339.

Ill. 1. Virtsu mõisa härrastemaja, valminud 1770. aastate lõpul. Foto umbes aastast 1900. Lihula Muuseum. / Virtsu Manor House completed in the later 1770s. Photo from about 1900. Lihula Museum.

von Helwigi näol tegemist mingi kehval järjel tegelasega ja nõnda ei jäänud Virtsu ainsaks maavalduseks, mis ta endale lõpuks Läänemaal ostis, sest 1780. aastal sai ta enda kätte ka Paadrema, 1787. aastal Karinõmme, 1799. aastal Mõtsu ning 1805. aastal Paatsalu, Tamba ja Illuste mõisa, samuti seisis 18. sajandi lõpul mõnda aega tema nimel Muhu idarannikul paiknenud Kuivastu mõis.⁴ Sellisena pärisjärja rohkem kui pooles tosinas mõisas ja isand pealt kahele tuhandele pärisorisele talupojale, võis ta arvata end kaheldamatult kõige rikkamate aadlike hulka tervel Eestimaal.

Üks esimesi asju, mille kallale Helwig Virtsu omanikuks saades asus, oli uue härrastemaja ehitus. See valmis tal juba 1770. aastate lõpuks ja ehkki puidust ning põhiosas vaid ühekorruseline, kujunes see oma aja kohta siiski üsna noobliks: saali seinad kaetud lõunamaiseid fantaasiamaaastikke kujutavate

4 Wistinghausen, H. von (1975). Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 3.) Hannover-Döhren: Verlag Hanno v. Hirschheydt, lk 228–229, 230, 258; Buxhöwden, Fr. von (1851). Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister „Materialien zur Gütergeschichte Livlands“, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte d. Oeselschen Landgüter u. ihrer Besitzer. Riga: Kymmell, lk 152.

al secco maalingutega, tubades koobalkirjalistest või ka reljefkahlitest rokokoo stiilis ahjud, ärklitubadesse tõusmas kenalt väljanikerdatud trepp jne.⁵

Küllap hakati kohe tegelema ka iluaiaega, kusjuures see rajati härrastemaja lõunapoolsele küljele – ühtpidi 110, teistpidi 195 meetrit suur. Et siinkandis aiakunstis oli valitsemas hilisbaroklik maitse suund, kujundati seegi aed siis veel geomeetrilises laadis: otsekui joonlaua abil paika pandud sirge kesktee ja sellelt sümmeetriliselt hargnevad kõrvalsihid, nagu mõne juuksuri käärde alt tulnud puud-põõsad, täpselt mahamärgitud heki-, lille- ja muruparterid. Aia kaitseks rajati kõrge kivimüür, kusjuures selle niššides võis näha puust nikerdatud ja õlivärvidega kirjuks värvitud antiiksete jumaluste figuure. Veidi hiljem, tõenäoliselt 1780. aastate teisel poolel, täiendati aeda ka selle keskteljele, otse härrastemaja vastu paigutuva suure kivist väravahoonega. Pole suuremat kahtlust, et viimast rajades lähtuti ühes tolle aja kõige populaarsemas aiakunstiraamatus, Kieli professori Christian Lorenz Hirschfeldi teoses „Theorie der Gartenkunst“ leiduvaist joonistest.⁶ Samuti olevat seda aeda ehtinud mõned maastikuvaated, mis olid maalitud müüridele kahel pool väravat.⁷

Puiesteid oli mitu – tähtsamad olid need, mis nagu Versailles' kolm kiirt (nn hanejalg) suundusid härrastemajaesiselt lilleklumbiga eesväljakult põhja poole. Lõuna poole viis ainult üks allee ja piki seda, suure aiavärava juurest üle põldude ja heinamaade, paistis isegi meri ilusti kätte.

Too lõunakaarde avanev vaade olevat olnudki kõige kaunim ja nagu Carl Thure Helwig ise on sellest ühele oma sõbrale, Mäetaguse mõisnikule Eugenius von Rosenile jutustanud, olevat üks kõige hiilgavamaid seltskondi kogunenud 1804. aasta 12. mai õhtul seda nautima. Nimelt oli keiser Aleksander I alustanud just tol päeval oma Lääne- ja Saaremaa ringsõitu, ning olles vaadanud üle Haapsalus paiknenud Kaasani kūrassiiride üksuse, jõudnud juba sama päeva õhtuks Virtsu. Et imperaator tundis end väsinuna, heitis ta kohe magama, ning mõisa lõunapoolsele trepile jäi kõigest mõni üksik inimene, peale majaperemehe enda ka ministrid Czartoryski ja Kotšubei ning krahv Tolstoi.

„Te peate end küll õnnelikuna tundma, sest oma küpses eas on teil olemas siin kõik, mida ühelt kenalt valduselt võib üldse soovida,“ ütles siis krahv Kotšubei Helwigile.

5 Uexküll, J. von (1940). Der Stein von Werder. Mit Zeichnungen von F. Hut. Hamburg: Wegner, lk 5, 76.

6 Hirschfeld, Chr. C. L. (1780). Theorie der Gartenkunst. Bd. 3. Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, lk 125.

7 Uexküll, J. von (1940), lk 5.

„Oh, jah, ” vastas Helwig, „teeksin ülekohut nii oma saatusele kui ka terveisele, kui ma sellega rahul poleks.”

„Aga kuidas teil, kes te olete siin juba nii palju ümber kujundanud, juurde istutanud, kaunistanud, on see kõik nii edukalt, tõrgeteta, õnnistatult välja kukkunud?”

„Et siin kõik nõnda ladusalt ja leplikult on läinud... Tänu millelegi, mida ma meie praegusel valgustatud ajastul ei tahaks enam välja öelda, sest tean, et ka teile see sõna ei meeldi, mistõttu eelistan vaikimist.”

„Ütelge ometi, härra maanõunik, kui te meid korra juba uudishimulikuks olete teinud!”

„Tegemist on mõistega, mida te pigem vihkate kui armastate, ja ma imestan, et ka Marcus Aurelius, kes sellest ilmast küll ammugi lahkunud on, jõudis just selle ja mitte ühegi teise vahendi abil kõige kiiremini oma eesmärkideni, säilitades ühtlasi seejuures ka oma sisemise rahu.”

Nüüd sekkusid teisedki ja Helwigil ei jäänud muud üle kui jätkata: „Mu harrad, kui te tõesti tahate, et ma teile selle tänapäeval nii põlatud sõna välja ütlen, siis olgu – see mõiste on k u l e t u m i n e . Aga nagu väidab kuulus härra Schmidt, „Saksa ajaloo” autor, suudetakse just selle abil ka suuri riike koos hoida ja lugupidamisväärsaks muuta.”⁸

Puhtust saab park

Millal Carl Thure von Helwig otsustas ka Puhtust pargi teha, pole päris täpselt teada. Seniajani oli kasutatud seda mõnekümnehektarilist laidu peamiselt heina- ja karjamaana, kuid samuti laius seal salulehtmets, kus kasvas tammi, saari, vahtraid, pärni, haabu, kaski, alusmetsa osas aga ka sarapuid, kuslapuid, türnpuud, magesõstraid, toomingaid ning viirpuid. Juba toona olevat saadud nii mõnegi tamme vanust hinnata mitmesajale aastale, ent ka kadakate hulgas leidus ürgvanu isendeid.

Kui härrastemaja ümber oleva aia lasi Helwig kujundada veel täiesti baroksena, nn Prantsuse aiastiilis, siis Puhtu pargi rajamisel lähtus ta juba vabaplaneeringulise, nn Inglise pargistiili põhimõtetest. Õigupoolest olidki just 1770. ja 1780. aastad murdeaeg, mil oma aja ära elanud Prantsuse aiastiil hakkas ka siin, Eestimaal asenduma Inglise omaga. Või nagu on Laiuse pastor

8 Rosen, E. von (1877). Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag. Riga: N. Kymmel, lk 295–297; vt ka Mickwitz, Chr. Fr. (1912). Eine Reise Kaiser Alexander I. in Estland im Jahre 1804. – *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Jg. 1, lk 621–626.

Heinrich Johann Jannau sellest 1781. aastal kirjutatud: „Aiakunstist on mõne viimase aasta jooksul saanud tõeline kirg ja see kisub üha enam Inglise maitse poole.”⁹ Uus stiil näis olevat hüljanud kõik selle, mida senises aiakunstis nii kõrgelt hinnati: nii range telgsümmeetria kui ka pügatud hekid ja nõörsirged kõnniteed. Tähtsaks sai, et park ei avaks end korraga, vaid järk-järgult; sellest läbijalutamine pidi mõjuma kui põnev teekond, iga käänaku tagant avanemas hoopis uuelaadne vaade. Oluline polnud üksnes tumeda ja heleda, suletu ja avatu, vaid ka metsiku ja kultiveeritu vastandus; samuti õpiti nägema aia- ja maalikunsti vahelisi ühisjooni: nii mõnegi meelest pidid kõik uued pargid mõjuma eeskätt kui hiigelsuured maastikumaalid.¹⁰ Kuna vabadus tulenes looduseadustest, arvati just loodus ise olevat kõige õigem vabaduse sümbol ja mõõt. Või nagu seda on siinsete baltisaksa literaatide hulgast väljendanud kõige ilmekamalt Garlieb Merkel, kelle järgi mõjusid vanad, Prantsuse stiilis aiad kui reaktsioonilised monarhiad, mille kõrval kõik uued, vaba planeeringuga pargid pääsesid mõjule juba justnagu mingid vabariigid: „Iga tüvi pääseb arenema neis täies jõus ja võib sirutada oma harusid nii üles kui ka laiali, kuivõrd tema sisemine tarve seda nõuab.”¹¹ Loodus kui Jumala meedium, park kui vabaõhujumalateenistus.

Esimeste tööde hulka kuulus laiu lõunapoolsesse jakku, kuhu kavandatigi põhiosa pargist, ligi saja meetri pikkuse ja seitsme meetri laiuse raud- ja paekividega vooderdatud tiigi rajamine. See ei olnud mõeldud üksnes rannavallide vahele jääva ala kuivendamiseks, vaid ka ilu pärast. Samuti raiuti sisse hulk vaatesihtide ja piki neid hakkasid kulgema neli sirget puisteed, mis omavahel ristudes moodustasid hiiglasliku kaheksast kiirest koosneva tähe. Osa puisteid ulatus mereni, mõne lõppu rajati aga kena puhkemajake.

Kuigi ristikülükukujuline tiik ja noolsirged, täpselt mahamõõdetud alleed moodustasid rajatava pargi põhiteljestiku, ei maksa arvata, et siin oleks mõjule pääsenud geomeetrisus. Vastupidi, alleede vahel looklesid ning põimusid vaba käega maha märgitud rajad, viies nii monumentide, istepinkide kui ka paviljonide juurde – ja see andis tervele laiule Inglise pargi mulje. Kuigi Helwig lasi üht-teist, eriti pupleid, hobukastaneid ja mitmesuguseid õitsvaid põõsaid (ebajasmiin, sirel, lumimari, enelas jms), siia juurdegi istutada,

9 Jannau, H. J. von (1781). Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter. Riga: J. F. Hartknoch, lk 65.

10 Buttlar, A. von (1982). Der englische Landsitz 1715–1760. Symbol eines liberalen Weltentwurfs. (Studia iconologica, 4.) München: Mäander, lk 63 jj.

11 Merkel, G. (1801). Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland. Bd. 1. Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, lk 7.

kujunesid olulisemaks hoopis välud ja legendikud, mida samuti võimalust mööda igalt poolt välja puhastati.¹²

Tähtsaim hoone rajati otse puisteede ristumiskohale: suur kolmekorruselise paviljon, mille lamedalt, ümberringi rinnatisega piiratud katuselt avanes avar vaade nii laiule kui ka kaugemate randadeni, hea ilmaga koguni Ruhnuni välja. Nagu mõnes tõelises Inglismaa pargis, kujundati see ka Puhtus omamoodi muinasjutumajana: justkui mingi Hiina pagood, ehitud sammaste, draakonite ja ülespoole keerduvate räästaotstega, põhiplaanilt kaheksanurk.

Kaugemalt vaadates olevat too üle puude küündiv Hiina paviljon olnudki esimene asi, mis Puhtust ära paistis. Või nagu on kirjutanud üks 18. sajandi lõpu rännumehi: „Vaade, mis mõisa juurest laiule avaneb, on romantiliselt kaunis ja sealne võõramaine paviljon näitab end kui mingi haldjaloss üle puude latvade. Kaugemale jääb Muhu saar, kustkaudu pääseb ka Saaremaale.”¹³ Ka näiteks 1803. aastal siin käinud Tartu ülikooli esimene looduslooprofessor Gottfried Albrecht Germann on iseloomustanud seda laidu kui läbinisti inglispäraseks muudetud parki.¹⁴

Monumentide maailmas

Oh, kuidas valgustusajastu parkides kõiksugu sümboloid, deviise ja embleeme armastati! Vahel võis kõige tühisemgi puudetukk kanda Artemise hiie nime ja mõni ojake olla ristitud Styxiks, igast suuremast kivist võidi teha omamoodi *omphalos* ning pargi kõige tagumises sopis võis heal juhul sattuda isegi kirjale „Maailma lõpp”. Ja viimane seda omajagu tähendaski, sest sealt edasiminekuks oleks toonud paratamatult kaasa ka sellest suletud maailmast väljapudenemise.

Just monumentidest kujuneski säärase parkide kõige olulisemaid atribuute. Neid võidi püstitada ükskõik millise sündmuse puhul ja ükskõik kelle mälestuseks. Ja peaaegu ükskõik millisest materjalist, kas või puust ja papist. Või istutada mõnele keset tiiki paiknevale saarekesele paplitest sõõr – selline pidi olema „Rousseau haud”. Ent näiteks Velise lähedal asunud Alamaa parki oli toodud kipskujudena kokku peaaegu terve antiikpanteon – suureks ärrituseks

12 Die Insel Pucht. – *Rigaische Stadt-Blätter*, 27. VI 1822.

13 Petri, J. Chr. (1809). *Neuestes Gemählde von Lief- und Ehtland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht*. Bd. 1. Leipzig: Dyk'sche Buchhandlung, lk 85.

14 Germann, G. A. (1805). *Reise durch Estland, vorzüglich botanischen Inhalts, im Sommer 1803 unternommen von dem Herrn Professor Germann in Dorpat. – Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst auf das Jahr 1805*. Hrsg. von D. H. Hoppe. Nürnberg und Altdorf: J. E. Monath und J. F. Russer, lk 101.

kohalike talupoegadele, kes selle viimaks ka kui „paganlike ebajumalate kummardamise koha” purustasid.¹⁵

Maanõunik Helwigi kiindumuseks said aga kivist ausambad. Neid lasi ta tahuda põhiliselt Märjamaa lähedalt Orgitalt hangitud dolomiidist ja tõenäoliselt võeti nendegi, nagu ka Virtsu aiavärava puhul aluseks peaaesjalikult professor Hirschfeldi kuulsaist aiakunstiraamatuist (1779–1785) pärit joonised.

Neid sambaid jätkus üle kogu lai ja osa sealseid radasid lookleski mööda nende asukohti: iga monument kui sürpriis, rõõmus üllatus rändajale. Neid oli igat mesti ja näiteks ühel neist, dekoratiivse puuviljakorviga kroonitud sambal leidis kiri, et Helwig oli lasknud püstitada selle kõigile „möödunud, käesolevate ja saabuvate aegade armastusväärtetele naisolevustele” (*Allen liebenswürdigen weiblichen Geschöpfen der vergangenen, gegenwärtigen und zukünftigen Zeit widmet dieses Denkmal ihrer und der schönen kunstlosen Natur getreuer Verehrer Carl Thure Helwig*). Aga ühel teisel kivist väljatahutud, puuvilja- ja lillekorvi kandval sambal olevat olnud kujutatud kudrutavat tuvipaari, kusjuures veidi allpool lookles madu. Justkui oleks tahetud osutada: ei leidu ühtki paradiisi ilma maota!¹⁶

Tänapäevaks on neist mälestusmärkidest säilinud ainult väike osa, needki olid vahepeal enamjaolt puruks pekstud ja on hiljem tükkidest uuesti kokku monteeritud.¹⁷ Suurem osa nende raidkirjadest on küll aja jooksul maha kulunud, kuid üht-teist on võimalik siiski veel välja veerida. Näiteks ühe nelinurkse, draperiiga rüütatud samba on Helwig kui leinav isa püstitanud 1810. aastal oma varalahkunud tütre Charlotte Juliane Luise mälestuseks: too oli abiellunud 1798. aastal endise kubermangu aadlimarssali Jakob Johann von Patkuliga ja surnud 1804. aastal Harjumaal Ääsmäe mõisas. Teise nelinurkse alusega monumendi pani Helwig 1798. aastal püsti aga tollele samale mehele, kellega koos ta oli 1770. aastal Virtsu olnud – Jacob Joseph von Tiesenhausenile. Surnud oli too 1795. aastal Paatsalus ja on sinna ka maetud.

Väga ilusa, kannaleeritud sammast kujutava tüviosa mälestusmärgi muretses Helwig oma sõbrale, Esna ja Väike-Kareda mõisnikule ja aastail 1783–1786 ka kubermangu aadlimarssaliks olnud Moritz Engelbrecht von Kursellile. Teise kannaleeritud samba sai talt 1801. aastal kapten Wilhelm Gustav von Wrangel, Mihkli kihelkonnas paiknenud Karinõmme mõisa omanik.

15 Hein, A. (2007). Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost. – *Eesti pargid*. 1. kd. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, Varrak, lk 46 jj.

16 Uexküll, G. von (1964). Jakob von Uexküll – seine Welt und seine Umwelt. Hamburg: Wegner, lk 76–77.

17 Pikka aega bioloogiajaama juures võsa all laiali olnud monumenditükid korjas 2008. ja 2009. aasta suvel kokku ja seadis mälestusmärkidena taas üles restauraator Paul Uibopuu. Töid rahastas Muinsuskaitseamet.

Ill. 2.–7. Puhtu mõisa mälestussambad või mis neist veel järel on. Püstitatud 18. ja 19. sajandi vahetusel. Ants Heina fotod. / The monuments at Puhtu Manor, or what is left of them. Erected at the turn of the 19th century. Ants Hein's photos.

Samuti leiame siit Carl Thure onu, Hanila kihelkonna Voose mõisa omaniku, ooberstleitnant Gustav Wilhelm von Helwigi (1710–1784) ausamba.

Olgu öeldud, et lõpuks sai monumendi ka selle pargi rajaja ise. See püstitati küll juba pärast tema surma ja siis enam mitte pargi põhiossa, vaid laiu idaküljele rajatud perekonna rahulasse.¹⁸ Tagasihoidlikul mälestuskivil olevat olnud ainult kaherealine pühendus:

*Kurz ist der Schmerz,
Ewig ist die Freude.*

Mälestusmärk Schillerile

Neid Carl von Helwigi hauasambal olnud kirjaridu võinuksime võtta ka kui omamoodi soovitus Puhtu kõige tuntuma mälestusmärgi, vastu laiu läänepoolsest paikneva Friedrich Schilleri monumendi juurde. Vahest leidub siinse kirjatüki lugejate hulgas isegi mõni, kes selle Helwigi hauasambal olnud kirjakoha ka ära tunneb: tegu on veidi ebatäpse tsitaadiga ühest Schilleri kõige

¹⁸ Die Insel Pucht. – *Rigaische Stadt-Blätter*, 27. VI 1822.

Ill. 8. Friedrich Schilleri monument 1930. aastal. Eesti Riigiarhiiv. / Friedrich Schiller Monument in the 1930s. Estonian State Archives.

tuntumast draamast, 1801. aastal ilmunud romantilisest tragöödiast „Orléans'i neitsi” („Die Jungfrau von Orleans”). Just nii kõlavad sõnad, mida tolle näidendi peategelane päris viimaks, surmavalt haavatuna ja vaimusilmas enda ees juba taevavärvavaid avanemas nähes, ütleb:

*Der schwere Panzer wird zum Flügelkleide.
Hinauf – hinauf – Die Erde flieht zurück –
Kurz ist der Schmerz und ewig ist die Freude!*

*Saab raskest raudrüüst rõivas õhukene.
Maa vajub alla... Üles, üles nüüd!
Vaev üürrike, kuid rõõm on igavene!*¹⁹

19 Schiller, Fr. (1959). Orleans'i neitsi. Tragöödia 5 vaatuses proloogiga. Tlk A. Tulik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 139.

Ill. 9. Friedrich Schilleri monument Puhtus. Valmistatud 1958. aastal skulptor Paul Horma poolt 1813. aasta monumendi koopiana. Ants Heina foto. / Friedrich Schiller Monument in Puhtu. Completed in 1958 by sculptor Paul Horm as a copy of the 1813 monument. Ants Hein's photo.

Nõnda palju schillerianat ühes kõrvalises kohas! Iseenesest on siinse Schilleri monumendi näol tegemist üsna tagasihoidliku, vaevalt 1,3 meetri kõrguse, kuid siiski suurepärase silueti ja kaalutletud proportsioonidega klassitsistlikes vormides ümarsambakesega, mida kroonib dekoratiivne piiniakäbi.²⁰ Mälestusmärgi esiküljelt leiame järgmise teksti:

*Dem Andenken
Friedrichs v. Schiller
Deutschlands erhabenem
Dichter und Liebling der
Musen gewidmet 1813.*²¹

Tagaküljel leidub aga katke Schilleri enda loomingust – mõned read tema eelmainitud tragöödia kirjutamise aegu loodud luuletuse „Orléans'i neidis” („Das Mädchen von Orleans') teisest stroofist:

*Die Dichtkunst reicht dir
ihre Götterrechte
schwingt sich mit Dir den
ew'gen Sternen zu.
Mit einer Glorie hat sie
Dich umgeben
Du schafst fürs Herz, du
wirst unsterblich leben.*²²

Kes võis olla selle monumendi püstitaja? Et küll enamik Puhtus näha olevaid mälestusmärke on Carl Thure von Helwigi rajatud, ei saa teda selle sambaga

20 Bodisco, A. von (1923). Das älteste Schiller-Denkmal der Welt. – *Ostdeutsche Monatshefte*. Jg. 1. H. 1, lk 48; Uexküll, G von (1959). „Deutschlands erhabenem Dichter”. Eine Erinnerung im Schiller-Gedenkjahr. – *Baltische Briefe*. Jg. 12. Nr. 4, lk 1–2; Salumets, T. (1986). Estland und die beiden ältesten Denkmäler Schillers. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 34. Wiesbaden, Stuttgart, lk 481–491; Pärn, A. (1996). Helme und Puhtu. Die ältesten Schiller-Denkmäler stehen in Estland. Marbach am Neckar: Schillerverein; Salupere, M. (1998). Töed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu: M. Salupere, lk 227–235.

21 Tölkes: Pühendatud Friedrich von Schillerile, Saksamaa suurele luuletajale ja muusade lemmikule, 1813.

22 Vrd Schiller, Fr. (1962). Sämtliche Werke. Bd. 1. München: Hanser, lk 459–460. Sõnasõnalises tõlkes: Luulekunst ulatab sulle / oma jumalikud õigused, / tõustes koos sinuga / igaveste tähtede poole. / Ta on su ümbritsenud aupaistega. / Su looming räägib südamele. / Sa jääd surematuks.

ometigi enam siduda – selle püstitamise ajaks oli ta juba kolm aastat surnud. Tahes-tahmata tuleb pöörata pilk juba järgmise põlvkonna poole.

Esimesena tuleks kõne alla muidugi Carl Thure von Helwigi noorim tütar Dorothea Augusta (1781–1826), kes oli 1799. aastal abiellunud Virumaalt Kihleverest pärit Jakob Friedrich von Helwigiga – temale oli isa nii Vana- kui ka Uue-Virtsu, samuti Paadrema mõisa pärandanudki. Sestap võib kohata valdava osa autorite puhul väidet, et Schilleri monumendi püstitamise initsiaatoriks oli toonane Virtsu mõisaproua, seega siis Dorothea Augusta von Helwig.²³

Paraku osutuvad asjalood siin siiski veidi keerukamaks, kui esmapilgul paistab. Puhtu monumendist kirjutajad on enamasti eksinud isegi toonase Virtsu mõisaproua nimega, nimetades teda Dorothea Augusta asemel Wilhelmineks, kuid kõrvale on jäetud näiteks see, et tegelikult oli Carl Thurel veel teinegi pärija, tema keskmise tütar Anna Christina (1780–1845). Too oli läinud 1799. aastal mehele Virumaalt Kiikla mõisast pärit Otto von Rosenile ning nende nimele ei tulnud lõpuks mitte üksnes Veltsa ja Aru mõis, vaid juba 1807. aastal oli ostetud neile Virtsu külje alla ka Vatla, mis Carl Thure von Helwigilt saadud raha eest mõne järgmise aasta jooksul väga uhkelt välja ehitati.²⁴

Ning kui näiteks Dorothea Augusta von Helwigi suhtumisest Schilleri loomingusse pole teada õigupoolest midagi, siis Anna Christina von Roseni puhul tuleb arvesse seegi, et ühe oma Saksamaale tehtud külaskäigu aegu on ta korra Schilleriga isegi kohtunud, kusjuures Schilleri lese Charlottega püsisid tal kontaktid ka pärast poeedi surma.²⁵ Viimast kinnitab näiteks üks Charlotte von Schilleri kiri, lähetatud Weimarist Anna Christina von Rosenile 1807. aasta 1. detsembril.²⁶

Ent mis veelgi üllatavam – Anna Christina abikaasa Otto von Rosen oli juba kasvanudki selliste kirjanikumonumentide keskis. Nimelt oli ta teatrihuvilisest isa võtnud 1784. aastal Tallinnas vastu teatridirektori ametikoha ja 1792. aastal ostnud endale linna lähedalt Löwenruhe' suvemõisa, ka seda mõisakest asus ta välja kujundama justkui mingit suurejoonelist teatrilavastust.

23 Vt näiteks: Bodisco, A. von (1923), lk 48; Pärn, A. (1996), lk 10.

24 EAA 2486.1.1349. Vatla mõis, 1803–1930; Greiffenhagen, Th. W. (1977). *Erinnerungen des Revaller Stadthauptes Thomas Wilhelm Greiffenhagen*. Bearbeitet von A. Freiherr von Taube, K. J. Paulsen. (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, 1.) Hannover-Döhren: Harro v. Hirschheydt, lk 63 jj.

25 Peterson, Otto Peter (1934). *Schiller in Rußland 1785–1805*. New York: A. Bruderhausen, lk 269.

26 Sintenis, Fr. (Hrsg.) (1875). *Briefe von Goethe, Schiller, Wieland, Kant, Böttiger, Dyk und Falk an Karl Morgenstern*. Dorpat: Gläser, lk 34; Harder, H.-B. (1969). *Schiller in Rußland. Materialien zu einer Wirkungsgeschichte 1789–1814*. (Frankfurter Beiträge zur Germanistik, 4.) Bad Homburg: Gehlen, lk 194.

Mitte üksnes, et ta rajas sinna hulga aiama ja -paviljone, samuti grotte ning laskis sealsetel tiikidel vette isegi Veneetsia gondlid, vaid ta püstitas sinna mitu monumenti oma lemmikkirjanikelegi – nende hulgas ausamba nii Laurence Sterne'ile, Jean-Jacques Rousseau'le kui ka Gotthold Ephraim Lessingile.²⁷ Kuidas need mälestusmärgid välja nägid või mis materjalist nad olid tehtud, selle kohta andmed paraku puuduvad. Samuti oli tal seal välja pandud hulk saksa- ja prantsuskeelseid maksiime, autoreiks Voltaire, Rousseau, Charles de Montesquieu, Lessing, Johann Jakob Engel, Friedrich Gottlieb Klopstock jmt. Need maksiimid olid kirjutatud väikestele ovaalsetele tahvlitele, mis olid puutüve külge seotud või ka üles okstesse riputatud.²⁸

Vahest polnudki lemmikkirjanikele monumentide rajamises toona enam midagi nõnda erilist. Näiteks Inglismaa parkidesse oli hakanud neid siginema juba 18. sajandi keskel ning vähehaaval imbus selline mood ka Saksamaale, selle varaseimate näidete hulgas on Leipzigi kirjastaja Johann Wendleri poolt 1774. aastal oma aeda püsti pandud ausammas valmikikirjanik Christian Fürchtegott Gellertile. Too sammas on leidnud muuseas jäädvustamist isegi Hirschfeldi aiakunstiraamatus – teoses, mida me siin oleme juba varemaltki paaril korral maininud.²⁹

Aga näiteks Schillerile pühendatud monument olnuks Otto von Roseni isa mõisas kindlasti veel mõeldamatu. Nagu on tabavalt märkinud Georg von Rauch, kujutas Schilleri retseptsioon Baltikumis 18. ja 19. sajandi vahetusel paljuski veel generatsioonide probleemi. Need olid esmajoonelised noored, kes siin Schillerist vaimustusid, kuna vanem põlvkond suhtus temasse veel 19. sajandi algulgi üsna skeptiliselt, nähes temas ennekõike ässitajat ja türannikukutajat.³⁰ Ja kuigi näiteks Riias olid Schilleri draamateosed tulnud lavale juba aasta-paar pärast nende esmatrükki (näiteks „Salakavalus ja armastus” 1785, „Röövlid” 1786, „Don Carlos” 1786), venitati Tallinnas nende etendamisega 1804. aastani. Osalt oli asi muidugi ka selles, et siinse lava oli hõivanud August von Kotzebue, kelle jaoks nii Schiller kui ka Goethe kujutasid endast paljuski vaid tüütuid konkurente.

27 Tannenberg, G. von [ilmus anonüümselt] (1803). *Ansichten des Nordens ohne Brille und Vergrößerungsglas aufgenommen*. Bd. 1. Fürth: Bureau für Litteratur, lk 163.

28 Fischer, Chr. A. [ilmus anonüümselt] (1800). *Briefe über Reval, nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Eine Seitenstück zu Merckels Letten. Von einem unpartheiischen Beobachter*. Deutschland [= Hamburg], lk 16–17; Hein, A. (2009). Tallinna suvemõisatest. Ja Kosest eelkõige. – *Eesti parkide almanahh*, 2. Tallinn: Keskonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, lk 16–17.

29 Kanz, R. (1993). Dichterporträts an Gartendenkmälern der Empfindsamkeit. – *Die Gartenkunst*. 5. Jg. H. 1, lk 128–130; Hirschfeld, Chr. C. L. (1780), lk 147.

30 Rauch, G. von (1994). Schiller und die baltischen Provinzen. – *Schriften aus dem Nachlaß*. Hrsg. von M. Garleff. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 65.

Kõrvalepõige Helmesse

Kui haruldane too Puhtus asuv Schilleri monument ka on, pole ta siiski päris esimene, mis selle suure saksa poeedi auks on siinmail püstitatud. Nagu Karl Jakob Alexander von Rennenkampff kirjutab, seisis üks selline juba 1805. aasta augustiks ka Lõuna-Eestis Helme mõisa pargis. Lisaks Schilleri sünniajale oli jõutud kanda sellele ka tema surma-aasta (Schiller suri 9. mail 1805) – järelikult pidi see olema püstitatud alles tolsamal suvel, initsiaatoriks Rennenkampffi ema Elisabeth Dorothea von Gersdorf.³¹ Rennenkampffi kirjelduse järgi kujutas see sammas endast 30 jala (*Schuh*) kõrgust ilusast graniidist obeliski lihtsal pjedestaalil, millele oli kirjutatud ka viimane stroof poeedi 1795. aastal loodud luuletusest „Das Ideal und das Leben“:

*Des Olympus Harmonien empfangen
den Verklärten in Chronions Saal.
Und die Göttin mit den Rosenwangen
Reicht ihm lächelnd den Pokal.*

*Siis Olümposel ta võtsid vastu
nii harmooniad kui Zeusi saal.
Naeratades neid ta juurde astus
roosipõskne, käes pokaal.³²*

Nagu kirjutab 1812. aastal almanahhis „Livona“ üks baltisaksa literaat, Riias koolmeistrina tegutsenud Gotthard Tobias Tielemann, olevat too sammas asunud Helmes üsna kesksel kohal – „üle pargi puudegruppide ulatuval kõrgendikul, mis valitseb kogu sealset avarat, imeilusat maastikku“. „Juba selline asupaik räägib omaniku poolt selle surematu mehe geeniusesele osutatud austusest,“ lisab ta.³³

Miskipärast pole üheski hilisemas Helme mõisa kirjelduses, isegi selles, mille koostas 1827. aastal taas Alexander von Rennenkampff, tollest monumentist enam juttu tehtud.³⁴ Nõnda ei teatagi ei selle välimuse ega ka hilisema saatuse

31 Rennenkampff, A. von [ilmus anonüümselt] (1805). Fragmente aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland. Göttingen: s. n., lk 76–77.

32 Tölkinud Eduard Roos.

33 Tielemann, G. T. [ilmus anonüümselt] (1812). Das Schloß Helmet in Livland. – *Livona. Ein historisch-poetisches Taschenbuch für die deutsch-russischen Ostseeprovinzen*. Riga und Dorpat: F. Meinshausen, lk 79–80.

34 Vrd Rennenkampff, A. von [ilmus anonüümselt] (1827). Umriss aus meinem Skizzenbuche. Teil I. Hannover: Hahn, lk 96–104.

Ill. 10. Vaade Helme mõisahoonele 1797. aastal. Hoone ees on näha kõrge sammas, mis 1805. aasta suvel arvatavasti kohandati äsja surnud Friedrich Schilleri monumentiks. Johann Christoph Brotze joonis. Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēkā. / View of the Helme Manor House in 1797. A tall monument is visible in front of the building, which, in the summer of 1805, was probably adapted into a monument for recently deceased Friedrich Schiller. Johann Christoph Brotze's drawing. Academic Library of the University of Latvia.

kohta suurt midagi, sest ei saa ju kuigi tõsiselt võtta oletusi, nagu võinuks see obelisk leida kujutamist juba tollesama 1812. aastal ilmunud almanahhi „Livona” tagakaanel.³⁵ Sel illustratsioonil on tõesti näha mingit klassitsistlikes vormides obeliski, ent on päris selge, et kunstnik P. Veith on joonistanud selle sinna küll üksnes sümboliseerima Läänemereprovintside ühendamist Venemaaga, mistõttu Helmes asunud monumendiga pole sel küll mingit pistmist.

Kuid mingi „obeliski” võime vanematelt Helme vaadetelt siiski leida – ja isegi juba ühelt 1797. aastast pärit värvipildilt, kus sealset härrastemaja on kujutatud vaadatuna loode poolt: näha on maja ees seismas ka üht üpris kõrget, alt astmelise pjedestaaliga toetatud ja ülalt mingi kuuliga kroonitud sammast.³⁶ Oleme juba eespoolgi juhtinud tähelepanu, kuivõrd ebapüsivatest, ajutistest materjalidest võisid siinsetes mõisaparkides seisnud monumendid olla vahel tehtud, asi siis olnuks ka Helme mõisaproual lasta 1805. aasta suvel oma härrastemaja ees asuvale sambale päris uus tekst peale maalida.³⁷ Pealegi, kuidas oleks saadud sellist hirmrasket, 30 jala ehk siis üheksa meetri kõrgust graniittulpa üldse keset suurt suve, ilma reeteeta Helmesse kohalegi toimetada...

Olgu, kuidas nende mälestusmärkide rajamisega tegelikult ka oli, iga tahes on mõlema, nii Helme kui ka Puhtu samba näol tegemist teadaolevalt terves maailmas kõige varasemate Friedrich Schilleri auks püstitatud monumentidega.³⁸ Isegi Saksamaal jõuti nende rajamiseni alles aastakümneid hil-

35 Salupere, M. (1981). Vanim F. Schilleri mälestussammas 1805. aastast. – *Sirp ja Vasar*, 25. XII; Pärn, A. (1996), lk 3; Salupere, M. (1998), lk 230.

36 Brotze, J. Chr. (2006). *Estonica*. Koostanud A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viies. Tallinn: Estopol, lk 375.

37 Näiteks praegusel Eesti-Läti piiril asunud Vana-Salatsi ehk Vecsalaca mõisas on 1790. aastail kirjeldatud isegi üht Rootsi kuninga Karl XI ausammast, mis oli seal tehtud ümber Peeter I monumendiks (Krause, J. W. 1901. Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des 18. Jahrhunderts. – *Baltische Monatschrift*. Bd. 52, lk 102; vrd Späritis, O. (1998). Romantisma tõlu süsteemas semantika Latvijas muižu parku arhitektūrā un tēlniecībā. – *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā*. Sast. E. Grosmane. Rīga: AGB, lk 28–35).

38 Ühe võrdlemisi omapärase monumendi on juba 1806. aastal kavandanud Schillerile ka üks tuntumaid baltisaksa maastikumaalijaid Karl Gotthard Graß (1767–1814), hea tuttav suure luuletajaga juba 1789. või 1790. aastast peale. Nagu ta on sellest Miitavis (Jelgavas) oma ajakirja välja andnud Johann Friedrich von Reckele kirjutanud, kavatses ta maalida siis ühele oma parajasti pooleli olnud lõuendile, mis kujutas Sitsiilia lõunarannikul Agrigentos asuva Concordia templi varemeid, ka Schilleri sümboolse haua. Tõsi see on, et tolle õlimaali (*Konkordientempel bei Girgenti*, praegune asukoht teadmata) paremal serval võis näha üht üpris suurt sarkofaagisarnast hauamonumenti, ent nagu nähtub ühest hilisemast Graßi poolt antud kommentaarist, nimetas ta selle lõpuks ümber siiski Agrigento muistse valitseja Teroni hauaks (Recke, J. Fr. von 1806. Auch in Rom wird Schiller ein Denkmal gesetzt werden. – *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland*. Bd. 4. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn, lk 125; Graß, C. (1812). Etwas über meine dem Andenken an Sicilien gemahlten vier Landschaften. Den Freunden in Riga gewidmet. Hrsg. von J. F. von Wilpert.

jem – kõigepealt püstitati Volkstädti lähedal Schillerhöhel Johann Heinrich Danneckeri poolt modelleeritud Schilleri rinnakuju (1830), seejärel aga Stuttgartis Bertel Thorvaldseni loodud monument (1839). Kuigi Schilleri eluajal polnud ta looming Baltikumis veel täit kandepinda leidnud, kujunes temast äkitselt siin kõige armastatum ja tsiteeritum autor. See on ka igati mõistetav, sest vaevalt leiduski toona kedagi teist poeeti, kes oleks olnud võimeline veel tõhusamalt õhutama sakslaste rahvustunnet, virgutama nende ühismeelt ja -jõudu. Isegi kohalike põlisrahvaste keelde üritati Schilleri loomingut panna varemini kui ühegi teise saksa rahvuspoeedi oma: läti keeli ilmus tema tuntuimaid luuletöid, ood „Rõõmule” („An die Freude”) praost Karl Gotthard Elverfeldi tõlkes juba 1804. aastal ning ega selle eestikeelne variantki kuigi palju hiljemaks jäänud, nähes 1813. aastal trükivalgust korraga koguni lausa kahes versioonis, nii Otto Reinhold von Holtzi kui ka Jakob Wilhelm Everthi tõlgituna.³⁹

Puhtu 19. sajandi keskpaigas ja teisel poolel

Ent ka 19. sajandi keskpaigas ja teisel poolel on Puhtu kohta ilmunud kirjeldusi, näiteks geoloog Friedrich Schmidtistulest, kes keskendus sealsele taimestikule,⁴⁰ või ka Friedrich Winklerilt, kes kogenud aiaarhitektina jälgis eeskätt sealse pargi kujunduslikku külge. „Tegemist on looduspargiga selle kõige puhtamal, ideaalsemal kujul. Leidsin eest puistu, nii omapärase, millist polnud veel kunagi näinud. Silma hakkas nii mõnigi vana, sammaldunud ladvaga puu, mida tormituuled olid püüdnud juba aastasadu oma kohalt kangutada, ometi neile midagi tegemata,” on Winkler kirjutanud.⁴¹ Vahest kõige meeleolukama pildi leiame aga baltisaksa kunstniku Wilhelm Sigfried Stavenhageni rännumärkmetest. Lätimaalt Kuldigast pärit, matkas ta 1850.–1860. aastail läbi peaaegu

Rīga: Wilhelm Ferdinand Häcker, lk 10; vrd. Graß, W. (1912). Karl Gotthard Graß, ein Balte aus Schillers Freundeskreise. Ein Gedenkblatt aus Deutschlands klassischer Zeit. Reval: Franz Kluge, lk 36–42, 96–126).

39 Austrum, V. (1966). Šiller v Latvii. – *Fridrih Šiller. Stat'i i materjaly*. Pod obščej redakcii R. M. Samarina, S. V. Turaeva. Moskva: Nauka, lk 219 jj; Salu, H. (1968). Seid umschlungen, Millionen! Die frühesten Übersetzungen von Schillers Liedern und Balladen in Skandinavien und im Baltikum. (Acta Universitatis Tamperensis, A: 19.) Tampere: Tampereen yliopisto, lk 128 jj.

40 Schmidt, Fr. (1855). Flora des silurischen Bodens von Estland, Nord-Livland und Oesel. – *Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands*. II Ser. 1(3). Dorpat: Dorpater Naturforscher-Gesellschaft, lk 176.

41 Winkler, Fr. (1899). Bericht über die Thätigkeit des Instructors des Ehstl. Gartenbau-Vereins. – *Mitteilungen über die Wirksamkeit des Ehstländischen Gartenbau-Vereins zu Reval 1898*. Reval: Mickwitz, lk 73.

terve Eesti-, Liivi- ja Kuramaa – ja seda eesmärgil, et kõik maalilisemad kohad ükshaaval üles joonistada.

Selleks ajaks, kui Stavenhagen Virtsu saabus, oli sealne mõis, mille koosseisu kuulus ka Puhtu, seisnud mõnda aega juba Uexkülli valduses. Pärast Dorothea Augusta von Helwigi surma oli see jäänud tema vanema õe Anna Christina von Roseni kätte ning pärandunud viimase surma järel koos mõne teise Läänemaal asunud valdusega edasi tema ainsale tütrele Carolinele, kes oli abielus Vana-Vigalast pärit Jakob Johann von Uexkülliga. Ja nii kirjutabki Stavenhagen:

Loodus on tasandanud siin kogu sätitud ilu: sirged teed ja sihid on kadunud ning käänulised rajad juhivad meid kõige kenamatesse paikadesse; selle asemel, et puid tagasilõikamise ja pügamise abil muuta, suurendab praegune omanik sealse looduse rikkust hoopis võõrastest liikidest puid ja põõsaid juurde tuues, kuid samuti ka kõike ilusat järele aidates ning inetut kõrvaldades. Ehkki juba saarele avanenud kaugvaade rõõmustas silma, kujuneb kohapealne mulje veel paremaks. Tihedad puuvõrad kaitsevad tormituulte eest, siin võib tunda end kindla ja julgena ning isegi õhk tundub soojem. Sageli olevatki temperatuur laiul oma paar kraadi kõrgem kui mujal, seda iseäranis tormipäevadel ja ka suveöödel. Sisseõiduteest vasakule jääb vahimajake koos tallide ja muu vajalikuga; sealt paremale keerates viib üks tee randa, teine aga otse laiui südamesse. Nii hüva- kui kurakätt ilmub nähtavale keni puuderühmi ja üksikuna seisvaid puuhiiglast, kuid peagi seisame suure elamu, nn „Perekonnamaja“ ees. Vanade jalakate vahelt helgib vastu mereveer, paremale jääb aga iluaed, kus asalead ja rododendronid, kuid samuti ka kaunid kõrgetüvelised tsentifooliad ning sammalroosid on suutnud ka karmidele põhjamaa talvedele vastu pidada. Too kena raudvõrega ümbritsetud, hoolitsetud lillepeenarde ja punase liivaga kaetud teedega aed mõjub kui mingi ehtekastike kesk üldist rohelist.

Sellele majale ja aiale järgneb pargiaas, piiratud uhkete puudega, mille hulka kuulub ka üks tõeline iludus – suur tamm. Liikudes siit edasi laiui keskme poole, jõuame „Söögisalongini“ – ühekorruselise kaheksanurkse ehitiseni, mida ümbritsevad vahtrad ja kastanid. Just siia tuleb lõunati kokku terve selle saare püsi- ja ajutine elanikkond.

Minnes mööda teed, mis viib randa, leiame end peatselt otse merekaldale vanade pärnade varju peitunud majakese juurest. See koosneb ainult ühest toast ja ruumikast verandast, mõeldud üksinduse otsijaile, olgu siis tegemist külalise või perekonnaliikmaga. Mitte kaugel sellest majakesest seisab mälestussammas, mille üks saksa proua lasi viiekümne

Ill. 11. Nn Schilleri majake, ehitatud 19. sajandi keskel. Kaugemal on näha Friedrich Schillerile püstitatud mälestussammas. Gravüür Wilhelm Siegfried Stavenhageni joonistuse järgi, 1866. TLÜ Akadeemiline Raamatukogu. / The so-called “little Schiller house”, built in the middle of the 19th century. In the distance, the monument erected in honour of Friedrich Schiller is visible. Engraving based on a drawing by Wilhelm Siegfried Stavenhagen, 1866. Academic Library of Tallinn University.

aasta eest püstitada Schillerile, sest just too õilsamaist õilsaim sakslane oli puudutanud tolle daami südant ja hinge kõige sügavamalt.

Viibime veel ikka saarekese maismaapoolsel küljel, kuid läbinud pärnasalu, näeme enda ees lagedat merd: Riia laht ja lõuna suunas üksnes lage silmapiir. Vaikse selge ilmaga paistvat läbi õhtupeegelduste kätte ka Ruhnu saar, kuid muidu elustavad seda veevälja üksnes auru- ja purjelaevad ning lained, mis murduvad vastu kaugale merre sirutuvaid leetseljakuud.

Jalutades laiui lõunapoolsel küljel edasi ja nautides veel mõndagi vaadet, jõuame ühe suurema, väänkasvudest ümbritsetud cottage'i-stiilis hooneni, milles leidub hulk tube ja kus on ka köök ning köiksugused muud mugavused, olles seega võluv paik just ühe perekonna jaoks. Nii mõnegi silmis olevatki too idülliline maja selle saarekese suurim aare,

Ill. 12. Suur ehk perekonnamaja, ehitatud 19. sajandi keskel. Gravüür Wilhelm Siegfried Stavenhageni joonistuse järgi, 1866. TLÜ Akadeemiline Raamatukogu. / The large, or family, house, built in the middle of the 19th century. Engraving based on a drawing by Wilhelm Siegfried Stavenhagen, 1866. Academic Library of Tallinn University.

teised eelistavad aga „Perekonnamaja” ja kolmandad hoopis mõne kaljurahnu varju või suurte puude vilusse jäävat puhkepaika. Ka laiui sisemus ei varja üksnes ilusaid, nii tüve jämeduse kui ka ladva kõrguse poolest tähelepanuväärseid puid, vaid ka nelja või viit väiksemat majakest, millest igaühes leidub kaks-kolm nii omade kui ka külaliste jaoks mõeldud tuba.

Jätkame piki randa kulgevat teed, mis meid kord puude varju, kord lagedale rannamaale viib. Paremat kätt torkab silma üks rada, mis paiskab teistest kitsam ja mis kahe suure puu vahelt kõrvale põikavana näib kutsuvat pigem ühte-kahte matkajat kui kärarikast seltskonda. See rajake viib ühele väikesele poolsaarele. Siin, ümbritsetuna vahtrate ja saarepuude sosinast ning saadetuna mere rahulikest pulsilöökidest, olevat omaette palvetamas käinud ka siinse pargi rajaja, landraat Carl Thure von Helwig. Haudade kohale kummardunud Carita-kuju⁴² tundub siin kuidagi eriti üksikuna.

42 Itaalia k 'halastus, armastus'.

Enne, kui meie tee viib meid Helwigi ja tema mõlema tütre viimse puhkepaigani, möödume mälestusmärkidest, mida too mees juba eluajal oma sõprade auks püstitas ja mis varem seisid laiali üle terve saare, kuid on nüüd siia koondatud, kuna nad ei sobi kokku ei praegusaja rajatiste ega kunstimaitsega. Leidub mälestuskive, mida Helwig pühendas oma vanematele ja varalahkunud tütrele, kuid ka selliseid, millelt võib lugeda veel praegugi üle Eestimaa tuntud nimesid, nagu Wrangel, Tiesenhausen ja Kursel.

Tagasiteel võtab meid vastu tume kuusetukk ja tõsine meeleolu ei lahutu niipea. Kaunid vanad puud, ümbritsetuna õitsvatest põõsastest ja puhmastest – seegi on omamoodi ilus. Pärast kahetunnist retket, kui juba terve laid on läbi käidud ja ka rändur ise rahul, lehvitab ta, meel ülev, kõigile hüvastijätkuks, olles tänulik selle ootamatult saadud tervikmulje eest.⁴³

Mõisaaja lõpp

20. sajandi algus tähendas siinsetele mõisnikele juba paljuski muutunud olusid: sotsiaalsete ja rahvuslike pingete süvenemine, pealetungiv venestus, õhus hõljuv revolutsiooni oht. Et küll silmapiir mustendas kõuepilvedest, ei andnud see esialgu igapäevaelus veel kuigipalju tunda. Just sellisena, üleni päikesepais-tes, on toonast Puhtut kirjeldanud ka Schwerini krahvitar Gudrun, kes värskelt Jakob von Uexkülliga abiellununa saabus siia esimest korda 1903. aasta juulis:

Puhtut oli Jakob mulle juba varemaltki tihti kiitnud ja see kujutas endast väikest, mõisasüdamest umbes pooletunnise kaarikusõidu kaugusele jäävat saart, mis kuulus pargi ja suvituskohana Virtsu mõisa juurde ning kuhu viis ka sild. Nüüd võisin minagi oma silmaga seda paradiisi näha: varjulised teed, mis hargnesid „Söögimaja” juurest kiirekujuliselt põlismetsa rüpes asuvate puust külalismajade juurde, lisaks veel põõsastesse peitunud köögihoone, „Schilleri maja” ja lõpuks ka saare lõunaküljele jääv „Valgu maja”⁴⁴, millest sai meie elukoht. Teistest külalismajadest

43 Stavenhagen, W. S. (1866–1867). Das Schloß am Werder und die Insel Pucht in Ehistland. – *Album baltischer Ansichten*. Gezeichnet und herausgegeben von W. S. Stavenhagen, in Stahl gestochen und gedruckt von G. G. Lange; mit erläuterndem Text von verschiedenen Verfassern. Mitau: im Selbstverlag des Herausgebers.

44 Saksa keeli *Walksche Haus*, saanud oma nime Märjamaa lähedal paikneva Valgu mõisa järgi, mis aastail 1809–1887 kuulus Uexküllidele.

Ill. 13. Nn Aleksandri maja. Jakob Livenströmi foto 19. sajandi lõpust. Eesti Ajalooarhiiv. / The so-called "Alexander's house". Jakob Livenström's photo from the late 19th century. Estonian Historical Archives.

Ill. 14. Söögisalong 19. sajandi lõpul. Eesti Ajalooarhiiv. / Dining salon at the end of the 19th century. Estonian Historical Archives.

Ill. 15. Mereallee. Jakob Livenströmi foto 19. sajandi lõpust. Eesti Ajalooarhiiv. / Seaside allée. Jakob Livenström's photo from the end of the 19th century. Estonian Historical Archives.

veidi suurem, oli viimane meie saabumise puhuks ka ära kaunistatud ning õhtul, kui me sinna jõudsime, valgustasid tervet sissekäigurada lampioonid. Läbi avatud akende kostis puude kohinat ja vaikset lainete laksumist. Mööblit kattis chintz-kangas, süüdatud oli kaminatuli ja põlesid küünlad, vaasid olid täis lilli.

Sel suvel oli Puhtus palju külalisi. Ka tädi Lili⁴⁵ kolis selleks ajaks sinna ümber. Kööginajas askeldas Virtsu oma kokk, Paadremalt ja Mõtsust saatsid sealsed metsavahid metsloomi, Virtsust toodi kalu. Tädi tähelepaneliku silma all sujus kõik vähimagi tõrketa ja meie hooleks jäi ainult lõunalaua dekoreerimine. Tädi rõõmuks sukelduski Jakob sellesse valdkonda täie innukusega, kusjuures minagi olin abiks. Laua ümber koguneval seltskonnal tuli iga päev Jakobi vaimuvälgatuse järgi järjest üllatuda aina uutest värvi- ja vormieksperimentidest. Lilli ja taimi, mis meil selleks vaja läks, tõime kokku nii metsast kui ka kaunist Virtsu mõisaaiaist.⁴⁶

45 Paruness Elisabeth Uexküll (1835–1914), alates 1865. ja 1866. aasta vahetusest Vana- ja Uue-Virtsu ning Paadrema mõisa omanik.

46 Uexküll, G. von (1964), lk 74–76.

Ill. 16. Kevadel on Puhtus ilus, kuid veel kenam on seal sügisel. Ants Heina foto. / Spring is beautiful in Puhtu, but autumn is even nicer. Ants Hein's photo.

Raju ei jäänud aga tulemata. Virtsu sai kannatada juba Esimese maailmasõja aegu. Sinna hakati ehitama Suure väina kaitseks mõeldud suurtükipatareid, Puhtusse pidi tulema lennusadam. Selleks tasandati osa laiü länepoolsest küljest ja kaeti see tugeva laudsillutisega. Ka muist metsa võeti maha. Kõik suvilad läksid sõjaväe kasutusse. Kui palju sellest lennusadamast kasu oli, on iseasi, sest alates 1917. aasta septembri lõpust olid sakslased juba Saaremaal sees ja 10. oktoobril tegi osa neist dessandi ka mandrile. Puhkes paanika, kõik teed olid põgenikest tulvil. Sõjaväelastele oli antud vali käsk, et midagi ei tohi vaenlase kätte jätta, ja pea ei olnud leekides mitte üksnes lennusadama rajatised, vaid ka enamik Puhtu suvilaid ning lõpuks põletati maha Virtsu härrastemajagi.

Just noil segastel aegadel lõhuti ära ka Puhtus seisev Schilleri mälestussammas. Mõnedel andmetel tegid seda Vene sõdurid, teiste teadete järgi vägivallatsesid selle kallal Vene vägede lahkumise järel aga juba kohalikud.⁴⁷ Vähe-masti 1930. aastal tehtud fotodel paistab sammas üsna õnnetus seisus: ülaosa puudu, tükid väljas. Märgitagu, et toona hakkas selle kui maailma vanima Schilleri monumendi taastamise vastu huvi tundma Ameerikas asuv *Goethe Society*, kellele Haridusministeeriumi kaudu lähetati ka mõned samba fotod; miks see kavatsus neil teostamata jäi, pole täpselt teada.⁴⁸ Etteruttavalt olgu öeldud, et Schilleri mälestussammas sai tugevalt kannatada ka 1941. aasta lahingute aegu ja näiteks 1942. aasta suvel leidis bioloog Gustav Vilbaste selle laiü lännerannikult hoopis kaheks tükiks lõduna.⁴⁹ Lõpuks, 1958. aastal otsustati see Eerik Kumari eestvõttel asendada hoopis skulptor Paul Horma poolt Kaarma dolomiidist tahutud koopiaga, mis avatigi tolle aasta 17. septembril, ning see, mis originaalist veel järel, anda üle Haapsallu Läänemaa muuseumile.⁵⁰

Järelsuvi

Elisabeth von Uexküll, kelle käes Vana-Virtsu mõis oli olnud ligi pool sajandit, suri 1914. aasta eelviimasel päeval, olles pärandanud kogu valduse oma ven-

47 Puhtu saar. – Kaja, 20. VII 1921; Laipman, H. (1921). Mida tegema peaksime? – *Päevaleht*, 20. VIII, taastükitud: Laikmaa, A. (2001). Kas tõesti mina. Kirjad läbi elu. Koostanud V. Tiik. Tartu: Ilmamaa, lk 380–381; Vilbaste, G. (1965). Puhtu laiust ja selle taimestikust. Tallinn. Käsikiri Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonnainstituudi arhiivis, lk 11.

48 ERA 1108.5.704, l 127–140. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, remontimise ja registreerimise asjus, 1931–1934; *Päevaleht*, 8. VIII 1930, 18. XI 1933.

49 Vilbaste, G. (1965), lk 11.

50 Taastati Schilleri monument. – *Sirp ja Vasar*, 19. IX 1958; vt ka ETAA 36.1.517.

napojale Jakob von Uexküllile. Too oli seadnud oma elu just nii, nagu ta tädi oli seda oma mõtteis soovinud: temast oli saanud teadusemees. Asunud 1884. aastal Tartu ülikooli õppima, valis ta esialgu oma erialaks ajaloo, kuid otsustas peagi ümber loodusteaduste, eeskätt zooloogia kasuks. Temast kujunes bioloog, kelle peamiseks uurimisalaks oli selgrootute närvitalitus ja käitumine. Sel alal sai temast tõeline asjatundja, keda järelopõlved pole hinnanud mitte üksnes kui võrdleva füsioloogia ja biosemiootika rajajat, vaid ka kui filosoofi, teoreetilise bioloogia suurkuju. Alates 1888. aastast oli tema peamine elupaik Heidelberg ning pärast 1918. aastat elas ta mõnda aega Gießeni lähedal Londorfis ja oma äiale kuuluvas Schwerinsburgi lossis, kuid aastal 1925 asus ta Hamburgi, kuhu ta rajas ka loomade liigiomase maailma (nn omaailma) uurimise instituudi (*Institut für Umweltforschung*).⁵¹

Et küll mõisad olid maareformiga Eestis kaotatud, jäeti endistele mõisaomanikele õigus saada oma endiste valduste arvelt kuni 50 tiinu maad. Kuigi Jakob von Uexküll ei pretendeerinud Virtsus millelegi muule kui ainult Puhtu suvituskohale, tekitas see hulgaliselt vastuseisu ja nii mõnelgi pool nähti selles liigset vastutulelikkust välismaalastele. Kõige teravamalt võttis sõna Läänemaa Haridusseltside Liit, kes avaldas arvamust, et valitsus talitab lausa demonstriivselt rahva tahtmise vastu.⁵² Lõpuks arutati asja korduvalt Põllutöömisteeriumis ja 1933. aasta kevadel jõudis Puhtu küsimus isegi Riigikohtusse. Et parun polnud nõus nõutud 9500 krooni maksma, jäigi Puhtulaid ametlikult riigi kätte, kuid Uexküllid said õiguse seal rentnikena tegutseda.⁵³

Esimest korda saabus Jakob von Uexkülli pere uuesti Puhtu 1929. aasta suvel. Muidugi polnud siin miski enam endine. Ent tsiteerigem taas Jakob von Uexkülli abikaasat Gudrunit:

„Üks puu kasvab mu isa magamistoas,” tõdes Jakob, heites pilgu ühele käsivarrejämeduse tüvega kasele, mis paistis suurima külalismaja varemete vahelt. Teed olid umbe kasvanud, mälestusmärgid, nende hulgas ka too „naistesammas”, mille ees ma oma mesinädalate aegu kord seisin, puruks pekstud, perekonnarahula, kus nüüd ka tädi Lili puhkas, rüüstatud – üksnes loodusilu oli veel jäänud. [---]

Vanade tammede ja jalakatega meretuulte eest varjatud, aga siiski küllalt lähedal merele, et seda pidevalt kuulda ja näha – seal oligi too

51 Kull, K. (2001). Jakob von Uexküll. An introduction. – *Semiotica*. Vol. 134, lk 1–59; Mildenberger, F. (2007). Umwelt als Vision: Leben und Werk Jakob von Uexkülls (1864–1944). (Sudhoffs Archiv, H. 56.) Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

52 *Vaba Maa*, 5. VIII, 11. IX, 15. IX, 11. X 1931.

53 *Vaba Maa*, 5. IV 1933.

maja, mis kahekümne kuue aasta eest oli meile peavarju pakkunud. Ka sellest polnud järel muud kui ainult vundament, kuid just tollesamale vundamendile me oma uut maja ehitama asusimegi. Avar kaminaga elu- ja söögituba, majahärra töökabinet ja veel paar tuba, et jaguks ruumi ka lastele ning lastelastele.

Kui eesti puusepad olid hoone juba katuse alla saanud, kutsusin ma Hamburgist ühe tislmeisteri seda „ürgmetsas asuvat maja” lõpetama. Et Saksamaal valitses tööpuudus, sain selle kärke ja asjaliku mehe nõusse üpris kergelt. Talle olemegi võlgu, et maja veel samal suvel valmis sai.

Kõige esimeste päevade kaose aegu olen ma Hamburgi kirjutanud: „Ma elan siin kesk eesti töömehi ja mul pole omaette lauda, pole vettki. Haamrid kopsivad, peitsitakse, klaasitakse, kititakse. Keset seda tärpenitini-, higi- ja suitsuhaisu ei pane ma kirpegi enam tähele...”

Ka siis, kui mu poeg Gösta kohale jõudis, magasime ikka veel põhu-kottidel, sest selle purjeka, millega meie mööbel pidi saabuma, oli torm ajanud Liepājasse. Ent peagi oli kõik valmis. Meil oli isegi oma puurkaev ja vesi tuli kraanist, oli vannituba ning vanniahi – luksusasjad, millest Puhtu parimatel aegadel poleks unistadagi osatud.

Ajaks, kui isa kohale jõudis, olid aasadki juba täies õites. Tammeokstest oli punutud pullakas pärg ja see rippus esiku valgete sammaste vahel ning selle alt astuski Jakob üle vana läve oma uude majja. Lõhnas värske ehituspuidu, metsalilled ja küpsetatud metspartide järele, sest pojad olid jõudnud ka jahil käia.

Kui me pärast söögilauast tõusmist taas välja läksime, viis Jakob meid oma lemmikpaika. Seal, Mereallee lõpus, paistis horisont lõputuna. Päike oli juba loojumas kaugete saarte taha ja hõbedane kuu kerkimas veepeegli kohale. Kesk heledat Põhjala ööd istusime toona kaua maja ees, vaiksed ja tänulikud, sest üks unistus oli tõelisuseks saanud. [---]

Jakob oli arvamusel, et sel saarel kehtib oma aeg – seetõttu pidi seal ka oma kell olema. Nõnda seatigi Mereallee lõppu ühele graniitplokile üles päikesekell. Nagu Jakob tahtis, graveeriti sellele kiri Extra Insula Nulla, sest nende jaoks, kes sel saarel viibisid, ümbritsev aeg enam ei lugenud.⁵⁴

Et Uexküllid veetsid Puhtus igal aastal vaid mõne suvekuu, oli nende soov, et laid saaks ka oma püsiasukad. Selleks palus Jakobi poeg Thure sinna elama krahv Alexander von Keyserlingki. Viimane oli pärit selle kuulsaaadlisuguvõsa Leedu ehk Panevėžyse harust ning sattunud Eestisse alles pärast revolutsiooni, abielludes siin Ubja omaaegse mõisniku tütre Dorothea von Behriga. Keyserlingkide

54 Uexküll, G. von (1964), lk 180–183.

elupaigaks pidi saama lai sissesõidutee äärde jääv kinnise sisehooviga, põllukividest 1852. aasta paiku ehitatud vahi- ehk kutsarimaja, mille juurde kuulus tall-tõllakuur ning mida vahepeal oli kasutanud Puhtu metsavaht.

Mai algul 1934 saabuski Keyserlingk Puhtu ja paari nädala pärast tõi ta sinna ka oma pere järele. Kuigi Uexkülldid maksid Keyserlingkidele saare valvamise eest väikest tasu, jagus neil kõrvalteenistusi, näiteks dresseerisid nad linnukoeri ja kasvasid nutriaide. Samuti tuli seista selle eest, et Puhtu pargiaasad ja -sihid saaksid iga aastal korralikult niidetud, kusjuures heina tegid paar ümberkaudset kaluriperet.⁵⁵

1939. aasta suvi oli viimane, mille nii Uexkülldid kui ka Keyserlingkid Puhtus veetsid. Pärast seda on seal tooni andnud aga juba üksnes too loomulik tasandumise protsess, mis on omane looduses kõigele kupja ja kärnerita jäänule. Ja täpselt nii, nagu seal ajapikku umbusid kõik vaatesihid ja -punktid, rägastusid kõik teed ja rajad, kasvasid samblasse ja muutusid loetamatuks kõik kunagistele pargimonumentidele raiutud kirjad – täpselt nii muutus loetamatuks ka kogu Puhtu kui kunagise looduspargi terviktekst ja -mõte, nii et me ei pruugi nüüd enam öieti taibatagi, mis sõnumit ta kunagi kandis ning milleks ta õigupoolest sinna üldse rajati.

⁵⁵ Woltner, E. M. (2008). Väljavõtteid krahv Alexander von Keyserlingki mälestustest. Tlk Piret Kelgo. [WWW] <http://www.zbi.ee/puhtu/ajalugu/woltner.html> (29. 08. 2013).

Kasutatud materjalid

- **Austrum, V.** (1966). Šiller v Latvii. – *Fridrih Šiller. Stat'i i materjaly*. Pod obščej redakcii R. M. Samarina, S. V. Turaeva. Moskva: Nauka, lk 219–240.
- **Bodisco, A. von** (1923). Das älteste Schiller-Denkmal der Welt. – *Ostdeutsche Monatshefte*. Jg. 1. H. 1, lk 48.
- **Brotze, J. Chr.** (2006). *Estonica*. Koostanud A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viires. Tallinn: Estopol.
- **Buttlar, A. von** (1982). Der englische Landsitz 1715–1760. Symbol eines liberalen Weltentwurfs. (Studia iconologica, 4.) München: Mäander.
- **Buxhöwden, Fr. von** (1851). Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister „Materialien zur Gütergeschichte Livlands“, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte d. Oeselschen Landgüter u. ihrer Besitzer. Riga: Kymmel.
- **Eesti Ajalooarhiiv:** EAA 2486.1.1349. Vatla mõis, 1803–1930.
- **Eesti Riigiarhiiv:** ERA 1108.5.704. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, remontimise ja registreerimise asjus, 1931–1934.
- **Eesti Teaduste Akadeemia arhiiv:** ETAA 36.1. 517. E. Kumari kirjavahetus seoses Puhtu asuva Schilleri monumendi taastamisega, 1952–1960.
- **Fischer, Chr. A.** [ilmus anonüümselt] (1800). Briefe über Reval, nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Eine Seitenstück zu Merkels Letten. Von einem unpartheiischen Beobachter. Deutschland [=Hamburg].
- **Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften.** (1929–1935). Teil Estland. Bd. 3. Görlitz: Starke.
- **Germann, G. A.** (1805). Reise durch Estland, vorzüglich botanischen Inhalts, im Sommer 1803 unternommen von dem Herrn Professor Germann in Dorpat. – *Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst auf das Jahr 1805*. Hrsg. von D. H. Hoppe. Nürnberg und Altdorf: J. E. Monath und J. F. Russer, lk 57–105.
- **Graß, C.** (1812). Etwas über meine dem Andenken an Sicilien gemahlten vier Landschaften. Den Freunden in Riga gewidmet. Hrsg. von J. F. von Wilpert. Riga: Wilhelm Ferdinand Häcker.
- **Graß, W.** (1912). Karl Gotthard Graß, ein Balte aus Schillers Freundeskreise. Ein Gedenkblatt aus Deutschlands klassischer Zeit. Reval: Franz Kluge.
- **Greiffenhagen, Th. W.** (1977). Erinnerungen des Revaler Stadthauptes Thomas Wilhelm Greiffenhagen. Bearbeitet von A. Freiherr von Taube, K. J. Paulsen. (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, 1.) Hannover-Döhren: Harro v. Hirschheydt.

- **Harder, H.-B.** (1969). Schiller in Rußland. Materialien zu einer Wirkungsgeschichte 1789–1814. (Frankfurter Beiträge zur Germanistik, 4.) Bad Homburg: Gehlen.
- **Hein, A.** (2007). Aed ja aeg. Piirjoooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost. – *Eesti pargid*. Koostanud O. Abner, S. Konsa, K. Lootus, U. Sinijärv. 1. kd. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, Varrak, lk 15–87.
- **Hein, A.** (2009). Tallinna suvemõisatest. Ja Kosest eelkõige. – *Eesti parkide almanahh*, 2. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, lk 10–25.
- **Hein, A.** (2010). Virtsu ja Puhtu. Pilk minevikku. – *Puhtu ajalugu ja loodus*. Toimetanud T. Kuk. (Estonia maritima, 8.) Tartu: MTÜ Estonia Maritima, lk 5–38.
- **Hirschfeld, Chr. C. L.** (1780). Theorie der Gartenkunst. Bd. 3. Leipzig: Weidmanns Erben und Reich.
- **Hollander, B. A.** (1905). Schiller und Livland. – *Baltische Monatsschrift*. Jg. 47. Bd. 59, lk 307–337.
- **Die Insel Pucht.** – *Rigaische Stadt-Blätter*, 27. VI 1822.
- **Jannau, H. J. von** (1781). Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter. Riga: J. F. Hartknoch.
- **Kanz, R.** (1993). Dichterporträts an Gartendenkmälern der Empfindsamkeit. – *Die Gartenkunst*. 5. Jg. H. 1, lk 126–134.
- **Krause, J. W.** (1901). Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des 18. Jahrhunderts. – *Baltische Monatsschrift*. Bd. 52, lk 1–26, 81–127.
- **Kull, K.** (2001). Jakob von Uexküll. An introduction. – *Semiotica*. Vol. 134, lk 1–59.
- **Laipman, H.** (1921). Mida tegema peaksime? – *Päevaleht*, 20. VIII, taastrükitud: Laikmaa, A. (2001). Kas tõesti mina. Kirjad läbi elu. Koostanud V. Tiik. Tartu: Ilmamaa, lk 380–381.
- **Land Rolle...** (1792) (2007). = Land Rolle des Herzogthums Ehistland welche aus Befehl des Gerichtshofes der Civil Rechts Sachen vom 28 April 1792 von saemtlichen Kreis-Gerichten ist angefertigt worden. (Thesaurus Historiae, 1.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.
- **Merkel, G.** (1801). Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland. Bd. 1. Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- **Mickwitz, Chr. Fr.** (1912). Eine Reise Kaiser Alexander I. in Estland im Jahre 1804. – *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Jg. 1, lk 621–626.

- **Mildenberger, F.** (2007). Umwelt als Vision: Leben und Werk Jakob von Uexkülls (1864–1944). (Sudhoffs Archiv, H. 56.) Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- **Päevaleht**, 8. VIII 1930; 18. XI 1933.
- **Pärn, A.** (1996). Helme und Puhtu. Die ältesten Schiller-Denkmäler stehen in Estland. Marbach am Neckar: Schillerverein.
- **Peterson, O. P.** (1934). Schiller in Rußland 1785–1805. New York: A. Bruderhausen.
- **Petri, Johann Christoph** 1809. Neues Gemälde von Lief- und Ehistland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Bd. 1. Leipzig: Dyk'sche Buchhandlung.
- **Puhtu saar.** – *Kaja*, 20. VII 1921.
- **Rauch, G. von** (1994). Schiller und die baltischen Provinzen. – *Schriften aus dem Nachlaß*. Hrsg. von M. Garleff. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 54–73.
- **Recke, J. Fr. von** [ilmus anonüümselt] (1806). Auch in Rom wird Schillern ein Denkmal gesetzt werden. – *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland*. Bd. 4. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn, lk 125.
- **Rennenkampff, A. von** [ilmus anonüümselt] (1805). Fragmente aus den Briefen eines Reisenden aus Lief- und Ehistland. Göttingen: s. n.
- **Rennenkampff, A. von** [ilmus anonüümselt] (1827). Umriss aus meinem Skizzenbuche. Teil I. Hannover: Hahn.
- **Rosen, E. von** (1877). Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag. Riga: N. Kymmel.
- **Salu, H.** (1968). Seid umschlungen, Millionen! Die frühesten Übersetzungen von Schillers Liedern und Balladen in Skandinavien und im Baltikum. (Acta Universitatis Tamperensis, A: 19.) Tampere: Tampereen yliopisto.
- **Salumets, Th.** (1986). Estland und die beiden ältesten Denkmäler Schillers. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 34. Wiesbaden, Stuttgart, lk 481–497.
- **Salupere, M.** (1981). Vanim F. Schilleri mälestussammas 1805. aastast. – *Sirp ja Vasar*, 25. XII.
- **Salupere, M.** (1998). Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu: M. Salupere.
- **Schiller, Fr.** (1959). Orleans'i neitsi. Tragöödia 5 vaatuse proloogiga. Tlk A. Tulik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- **Schiller, Fr.** (1962). Sämtliche Werke. Bd. 1. München: Hanser.

- **Schmidt, Fr.** (1855). Flora des silurischen Bodens von Estland, Nord-Livland und Oesel. – *Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands*. II Ser. 1(3). Dorpat: Dorpater Naturforscher-Gesellschaft.
- **Sintenys, Fr.** (Hrsg.) (1875). Briefe von Goethe, Schiller, Wieland, Kant, Böttiger, Dyk und Falk an Karl Morgenstern. Dorpat: Gläser.
- **Spārītis, O.** (1998). Romantisma tēlu sistēmas semantika Latvijas muižu parku arhitektūrā un tēlniecībā. – *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā*. Sast. E. Grosmane. Rīga: AGB, lk 28–35.
- **Stavenhagen, W. S.** (1866–1867). Das Schloß am Werder und die Insel Pucht in Ehstland. – *Album baltischer Ansichten*. Gezeichnet und herausgegeben von W. S. Stavenhagen, in Stahl gestochen und gedruckt von G. G. Lange; mit erläuterndem Text von verschiedenen Verfassern. Mitau: im Selbstverlag des Herausgebers.
- **Taastati Schilleri monument.** – *Sirp ja Vasar*, 19. IX 1958.
- **Tannenberg, G. von** [ilmus anonüümselt] (1803). Ansichten des Nordens ohne Brille und Vergrößerungsglas aufgenommen. Bd. 1. Fürth: Bureau für Litteratur.
- **Tielemann, G. T.** [ilmus anonüümselt] (1812). Das Schloß Helmet in Livland. – *Livona. Ein historisch-poetisches Taschenbuch für die deutsch-russischen Ostseeprovinzen*. Riga und Dorpat: F. Meinshausen, lk 77–80.
- **Uexküll, G. von** (1959). „Teutschlands erhabenem Dichter“. Eine Erinnerung im Schiller-Gedenkjahr. – *Baltische Briefe*. Jg. 12. Nr. 4, lk 1–2.
- **Uexküll, G. von** (1964). Jakob von Uexküll – seine Welt und seine Umwelt. Hamburg: Wegner.
- **Uexküll, J. von** (1940). Der Stein von Werder. Mit Zeichnungen von Fr. Hut. Hamburg: Wegner.
- **Vaba Maa**, 5. VIII, 11. IX, 15. IX, 11. X 1931; 5. IV 1933.
- **Vilbaste, G.** (1965). Puhtu laiust ja selle taimestikust. Tallinn. Käsikiri Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonnainstituudi arhiivis.
- **Winkler, Fr.** (1899). Bericht über die Thätigkeit des Instructors des Ehstl. Gartenbau-Vereins. – *Mitteilungen über die Wirksamkeit des Ehstländischen Gartenbau-Vereins zu Reval*. 1898. Reval: Mickwitz, lk 22–87.
- **Wistinghausen, H. von** (1975). Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert. (Beiträge zur baltischen Geschichte, Bd. 3.) Hannover-Döhren: Verlag Hanno v. Hirschheydt.
- **Woltner, E. M.** (2008). Väljavõtted krahv Alexander von Keyserlingki mälestustest. Tlk P. Kelgo. <http://www.zbi.ee/puhtu/ajalugu/woltner.html> (29. 08. 2013).

“Kurz ist der Schmerz, ewig ist die Freude!” The Landscape and Monuments of Puhtu

Ants Hein

Puhtu (German: Pucht) on the west coast of Estonia is first mentioned in legal documents in 1478. It is quite a small – about 0.5 square kilometre – sea islet that belonged to the Virtsu (Werder) Manor at the time, and which was basically used as a hayfield until the 18th century. In 1777, Carl Thure von Helwig acquired the Virtsu Manor, and he started designing Puhtu Islet into a grand park. To achieve this, he built several paths and seating areas in the southern end of the islet; he had ponds dug and cleared land to open up the views. He also erected pavilions on the islet, with a three-story Chinese-style summer-house in the middle of it all. As a result, several travellers from the turn of the 19th century have characterised Puhtu as one of the most picturesque and elegant English-style parks in Estonia at that time.

To enhance the park, Carl Thure von Helwig also installed various monuments. Most were hewn of dolomite obtained from Märjamaa (Merjama). He erected them in memory of his relatives and his best friends, but also dedicated one, for instance, to the world’s “most endearing female creatures”.

However, one of the most famous of the Puhtu monuments, which is dedicated to the poet Friedrich Schiller, was not installed until 1813, which was three years after Carl Thure von Helwig’s death. Currently, a copy can be seen in Puhtu, since the original was taken to the Lääne County Museum in Haapsalu in 1958 – a short 1.3-metre high round column in the Neo-classicist style which is crowned by a decorative stone pine cone. In addition to the dedication text, a few lines from the second verse of Schiller’s poem “The Maid of Orleans”, which was written around 1801, is engraved on the monument. For a long time, it was thought that the monument was erected by Carl Thure von Helwig’s youngest daughter Dorothea Augusta (1781–1826), who inherited the Virtsu Manor after her father’s death. However, it seems more likely that her older sister Anna Christina (1780–1845) was the initiator behind the monument. For instance, it is known that on one of her visits to Germany, Anna Christina met Schiller, and she maintained a correspondence with Schiller’s widow Charlotte even after the poet’s death. Anna Christina and her husband Otto von Rosen owned the Vatla (Wattel) Manor in the near Puhtu, and therefore, Puhtu served as a kind of summer home for them, and it actually later ended up in their pos-